

УДК 396.5:343.813:94(477.52)»1942/1945»

Людмила Рожкова, Наталія Кузьменко

«ВЕЛИКОДНІЙ ПРИВІТ З НІМЕЧЧИНИ!» – ПРОМОВЛЯННЯ ТА УМОВЧАННЯ В ЛИСТАХ ОСТАРБАЙТЕРІВ ІЗ СУМЩИНИ

DOI: 10.58407/litopis.240411

© Л. Рожкова, Н. Кузьменко, 2024. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9994-0961>, <https://orcid.org/0000-0001-6728-240X>

Мета роботи – проаналізувати як відкритий, так і прихований зміст листів остарбайтерів, вивезених у роки окупації із Сумщини до Німеччини та Австрії, адресованих їх родинам. **Завдання роботи:** на основі аналізу значного масиву листів висвітлити основні аспекти повсякдення остарбайтерів, з'ясувати, завдяки яким мовно-стилістичним засобам автори листів намагалися правдиво розповісти про своє життя в неволі, що змушувало їх вдаватися до езопової мови своїх послань, яким чином листування відображало емоційно-психологічний стан примусових робітників та їх родин. **Актуалізація теми.** Після широкомасштабного вторгнення Російської Федерації до України в лютому 2022 р. поняття «війна», «окупація», «депортація» стали частиною повсякдення й змінили звичний хід життя мільйонів українців. Проблеми повернення на Батьківщину депортованих потребують вирішення, як і кілька десятиліть тому. Засвоєння історичних уроків Другої світової війни сприятиме засудженню геноцидних практик недемократичних режимів, утвердженню в міжнародно-правовій діяльності, суспільній свідомості гуманістичних та антивоєнних цінностей. **Новизна дослідження** полягає в тому, що воно є першою спробою аналізу змісту листування остарбайтерів із Сумщини, з'ясування причин та засобів приховування правдивої інформації про повсякдення примусових робітників. **Методи дослідження:** контент-аналізу, порівняльно-історичний, ретроспективний, дослідження соціальної психології. **Висновки.** Аналіз листів остарбайтерів дозволяє деталізувати картину примусової праці в роки Другої світової війни та сприяє збереженню колективної історичної пам'яті про жертв нацистських переслідувань.

Ключові слова: остарбайтери, Сумщина, листи, депортація, примусова праця, повсякдення, езопова мова.

Територія Сумської області протягом періоду в окупації (жовтень 1941 – жовтень 1943) перебувала в зоні військового управління, яке підпорядковувалося командуванню армійської групи «Південь»¹. На місцях влада здійснювалася військовими комендатурами, у селах – старостами та бургомістрами, а також поліцією. Із перших днів окупації Сум комендатура міста видала наказ про реєстрацію всіх громадян від 16 років. За період окупації Сумської обл. на примусові роботи до Німеччини та окупованих нею держав вивезено 78083 особи, що складало 4,54% від усієї кількості депортованих з України². Найбільша кількість примусових робітників – 6 тисяч – було депортовано з м. Шостка в адміністративний округ Нінбург/Везер на порохову фабрику м. Лібенау, із району відправлено ще 1917 осіб³. У 2000-х рр. з ініціативи колишніх остарбайтерів та місцевих пошуківців почалися вивчення та систематизація особистих історій остарбайтерів з Шосткинщини. 2015 р. за сприяння Документаційного центру дослідження історії порохового заводу Лі-

¹ Науменко В., Нестеренко В. Зона військової адміністрації 1941–1943 рр.: основні напрями окупаційної економічної та соціальної політики. *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст.*: У 2-х кн. Київ: Наукова думка, 2011. Кн. 1. С. 368–391.

² Гальчак С., Пастушенко Т., Шевченко М. Українські робітники нацистської Німеччини: вербування, примусова праця, репатріація. *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст.*: У 2-х кн. Київ: Наукова думка, 2011. Кн. 2. С. 44–91.

³ Депортація до м. Лібенау і Штаєнберга. Червень 1942 / Укладач Ф.С. Яковенко. Шостка–Глухів: РВВ ГДПУ ім. О. Довженка, 2009. 88 с.

бенау (виконавчий директор Мартін Гузе) та Українського національного фонду «Взаєморозуміння і примирення» у Шостці було відкрито меморіально-освітній комплекс пам'яті жертв тоталітаризму та збройних конфліктів «Родина пам'ять», експозиція якого містить цінні артефакти та особисті документи остарбайтерів.

У комплексному дослідженні теми примусової праці в роки Другої світової війни значна роль належить джерелам особового походження, зокрема спогадам та листам. Значені джерела належать до категорії альтернативних, на відміну від офіційних, вони здебільшого позбавлені пропагандистського змісту, водночас містять цінну інформацію з різних аспектів історії повсякдення. Існує досвід вивчення епістоляріїв остарбайтерів у регіональному аспекті, однак інформаційний потенціал цього виду джерел, на нашу думку, є далеко невичерпанім⁴.

У Державному архіві Сумської області зберігається колекція листів остарбайтерів у кількості 7377 (фонд 7615). Листи одного адресанта та відповіді на них родичів складають одну одиницю зберігання, у кожній архівній справі – від одного до 10–15 листів. Усі листи охоплюють період жовтня 1942 – вересня 1943 рр. Інколи листи остарбайтерів були адресовані не лише в місця постійного проживання родини, але й у сусідні села, іншу місцевість, оскільки родичі вивезених могли бути виселені з прифронтової зони. Переважна більшість написана українською мовою й адресована до сіл та районних центрів, і лише окремі – до обласного центру.

Поштовий зв'язок остарбайтерів з рідними був дозволений лише з липня 1942 р., а 25 листопада 1942 р. були опубліковані правила листування⁵. Кожному робітникові дозволялося писати по два послання щомісяця винятково на картках, а отримувати листи та посылки з дому можна було без обмежень. Остарбайтери не могли самостійно купувати поштові картки й відправляти кореспонденцію – це робили коменданти таборів, представники адміністрації підприємства, господарі, у яких працювали робітники. Уся кореспонденція остарбайтерів перлюструвалася. У Німеччині існувало 15 відповідних установ, тож пошта, адресована в Україну й інші східні райони, проходила цензуру в Берліні, у центрі перевірки іноземного листування. Наступний етап здійснювався на місці призначення кореспонденції – табірним начальством, а в селах і містах – відповідно старостами та спеціальними службовцями в управліннях праці.

Писати примусовим робітникам дозволялося виключно на поштових картках, які складалися з двох частин: на першій адресант писав до своєї родини, на другій – указував адресу в Німеччині, і там залишалося місце для відповіді. Про перевірку послань цензорами свідчать наявність штампів з літерами «А» чи нацистським гербом з орлом. На багатьох листівках містилися написи німецькою мовою: прославляння фюрера, заклики до економії палива та електроенергії, вимоги припинити користування телефоном під час повітряних тривог та інші приписи, які характеризують атмосферу воєнного повсякдення в Німеччині. Чимало листів написані на святкових листівках із зображеннями квіткових садів, ошатних німецьких сіл, усміхнених людей, які відпочивають на лоні природи. Напис «Великодній привіт з Німеччини!» довершував «їдилію» і мав справити позитивне враження на потенційних остарбайтерів в Україні та розвіяти можливі сумніви щодо виїзду.

Авторки статті ставлять за мету проаналізувати як відкритий, так і прихований зміст листів остарбайтерів із Сумщини з метою відтворення історично правдивої картини примусової праці в роки Другої світової війни. Ураховуючи однотипність та обмеженість інформації, що міститься в листах остарбайтерів, «мова умовчання» становить, на нашу думку, чи не найбільшу цінність цього виду особових джерел. Ми свідомо не використовуємо «листи», які від імені примусових працівників були опубліковані в газетах періоду окупації, через їх неприховано агітаційний зміст⁶.

Характеризуючи цей вид особових джерел, слід зупинитися на їх особливостях. По-перше, на відміну від мемуарів⁷, які створювалися значно пізніше від описаних подій, листи, як правило, фіксували поточне повсякдення. По-друге, вони, здебільшого, позбавлені ідеологічного пафосу або викривальних звинувачень на адресу німецької влади, оскільки кореспонденція примусових робітників проходила кількоступеневу перевірку.

⁴ Нестеренко Л. Епістолярії остарбайтерів як джерело вивчення повсякденного життя українців на території Третього Рейху в роки Другої світової війни (на прикладі Срібнянського р-ну Чернігівської обл.). *Сіверянський літопис*. 2016. № 4. С. 116–136; Чиркова М. Приватне листування як джерело з історії життя цивільного населення періоду тимчасової нацистської окупації (на прикладі Полтавщини). *Краєзнавство*. 2013. № 3. С. 124–131.

⁵ Пастушенко Т. Ідеологія нацизму та правовий статус «остарбайтерів» у системі примусової праці нацистської Німеччині. *Друга світова війна і доля народів України*: Мат. II Всеукр. наук. конф., м. Київ, 30–31 жовтня 2006 р. Київ: Зовнішторгвидав, 2007. С. 35–45.

⁶ Корогод Б., Корогод Г., Логвиненко М. Сумська область у роки Великої Вітчизняної війни. Суми: ВАТ «СОД»; Вид-во «Козацький вал», 2003. 178 с.

⁷ Рожкова Л., Кузьменко Н. Остарбайтерки з України в умовах «надзвичайного повсякдення» (за матеріалами мемуарних джерел). *Сіверянський літопис*. 2023. № 2. С. 132–139.

На деяких листівках можна побачити підтвердження роботи цензорів: по кілька рядків, інколи – до третини тексту щільно зафарбовано в чорний колір. По-третє, ми звернули увагу на відмінності в змісті та стилі написання листів жінками (їх переважна більшість) від послань чоловіків. Жіночі листи емоційні та деталізовані, чоловічі – стриманіші та лаконічніші. Судячи зі стилю більшості послань, їхні автори мали початкову або незакінчену середню освіту.

Як зазначалося вище, примусовим робітникам дозволялося відправляти два послання на місяць, однак на практиці цей припис порушувався. Бірюк М. повідомляла батькам в Охтирку, що дозволено написати одну листівку на два місяці «Я би останній шматок хліба віддала б, але не можна дістати (поштову картку – Л.Р.), і коли отримала листівку, то не знаю, що на ній писати. Коли б дозволяли писати листи, то я би описала усе своє життя»⁸. Наступні кілька рядків щільно зафарбовані, тому можна лише здогадуватися про те, яке «життя» було в цієї жінки в неволі. Інколи остарбайтерів навіть карали за порушення правил листування. Безуглова Н. в листі, адресованому до Сум, на вул. Тополю, повідомляла: «Я вам писала много открыток, но ответа нет, и писала письма, которые мне назад вернули. За это меня перевели до другого бауэра, где мне ничево, но, не так, как в того было, там было очень, очень хорошо, считали меня как за свою дочь, а теперь за дворовую»⁹. Ураховуючи кількості цензури стосовно листування остарбайтерів, можна припустити, що частина послань не доходила до адресатів. Авдєєнко О. в листі попереджав родину про перевірку кореспонденції: «Зайвого нічого не пишть, бо може не дійти».

Про «особливу» мову остарбайтерів зауважує Гуменна Д. в романі «Хрещатий яр»: «...почали доходити листи. “Мамо, мені тут дуже добре, так, як у вересні місяці на Керосинній вулиці”. Себто у відомому всьому Києву страшному таборі полонених. “Мені тут так, як було останніх п’ять років”. Цей був на засланні. “Годують нас дуже добре, але якби були наші житні сухарі, то було б ще смачніше”. Але посилали до рідних у Німеччину можна не більше, як 200 грамів. “Над головами дуже часто літають ворони і сідають на наш город”. “Визволяйте, бо пропаду”»¹⁰.

На основі аналізу значного масиву листів остарбайтерів можна визначити основні порушувані в них теми: характер, умови та тривалість праці, її оплата, раціон харчування, забезпечення одягом та взуттям, житлові умови, відпочинок, погода. Становище примусових робітників суттєво відрізнялося залежно від регіону, з якого вони прибули. Остарбайтери з України, незалежно від того, поїхали вони до Райху добровільно чи примусово, підпадали під категорію «радянських робітників» і були найбільш безправними. Зокрема, їм не дозволялися навіть короткочасні відпустки. Боронос Н. у листі подрузі Вірі в с. Самотоївка Краснопільського р-ну зазначає: «Я попала до хазяїна. Жити мені ... сама знаєш дуже харашо – сама должна догадаться. Открытку передала. Поляки їхали в отпуск, їм передала. Тут українців тільки три хлопці, а то усі поляки. Вера, як можна старайся, щоб не попасти сюди. Я удень у Германії, а ночую дома. Снитесь кожну ніч»¹¹.

Відомості про роботу на промислових підприємствах носять, як правило, загальний, а подекуди й суперечливий характер. Вважаємо, що остарбайтерам заборонялося детально описувати свою роботу, тому, з огляду на зміст листів, складно зробити висновки про характер та інтенсивність праці примусових робітників. Наприклад, у листі Безуса І. до родини в Краснопілля повідомлялося про важку роботу на фабриці «гумових виробів» і перебування в таборі для іноземців у Вупперталі.¹² Інший автор, Безух О., у листі, адресованому у Великий Бобрик, лаконічно охарактеризував своє повсякдення: «Я працюю на гумовому заводі ... робота легка, живемо ми... сама маш знати як. Писати більш, як 15 рядків не дозволяється»¹³. Робітники, які працювали на підприємствах, перебували під постійним наглядом. Однак, на відміну від спогадів, листування остарбайтерів майже позбавлено відомостей про стосунки з адміністрацією підприємств, а також, за деякими винятками, про опір з боку невільників. Безуглова Н. повідомляла: «Знаходжуся в іншому місці, працюю у хазяїна. З фабрики я втекла на Пасху, тікала разом з (перелічуються прізвища), тих спіймали і повернули на фабрику. Тут я пишу вам відкрито: мені, можна сказати, добре. Хоч працюю більше ніж на фабриці, але одягають і годують краще, а молока уже не хочеться пити ... получила за місяць 12 марок». Як зазначають дослідники, оплата праці остарбайтерів, незалежно від їх кваліфікації, обсягу та інтенсивності, складала лише 40–50% від заробітної плати, яку отримували за аналогічну роботу німецькі робітники, і значно менше, ніж примусові працівники із західних країн. Мартиненко В. в листі, адре-

⁸ Державний архів Сумської області (далі – ДАСО). Ф. 7615. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 1.

⁹ ДАСО. Ф. 7615. Оп. 1. Спр. 69. Арк. 1 зв.

¹⁰ Див.: Гуменна Д. Хрещатий Яр. (Київ 1941–1943): Роман-хроніка. Київ: Вид-во ім. О. Теліги, 2001. 408 с.

¹¹ ДАСО. Ф. 7615. Оп. 1. Спр. 150. Арк. 1.

¹² Там само. Спр. 72. Арк. 1.

¹³ Там само. Спр. 73. Арк. 1 зв.

сованому в Ромни, писав: «...живем у таборі, нас тисяча, є хлопці і дівчата з різних областей, отримую 6–7 марок у тиждень. По неділях ходим гулять ... гармошка, танці»¹⁴.

Автори листів здебільшого детально розповідали про побутові умови (житло, харчування, одяг). Антощенко Я., яка перебувала в таборі «Апелло» поблизу Віттенсберга, детально розповідала про норми харчування: «Нам на п'ять днів видають 1 кг 400 грамів хліба, двічі на тиждень дають по 5 грамів маргарину, 25 грамів ковбаси, двічі у день суп»¹⁵. У багатьох посланнях, як зокрема в листі Безуглого І., адресованого на хутір Солотавка Лебединського р-ну, містилося прохання надіслати тютюн, але не більше ніж 250 гр. (дозволена норма)¹⁶.

Багато уваги в листах остарбайтерів приділено забезпеченню одягом. Наприкінці листопада 1942 р. на Сумщину надходили надруковані на стандартних бланках повідомлення від імені остарбайтерів про нестачу одягу та взуття. «У Німеччині, як і у вас, починається зима, а, як ви знаєте, коли виїжджала, то не взяла зимових речей. Тепер, завдяки дозволу німецьких властей, маю можливість виписати необхідний одяг та взуття»¹⁷. Далі слідувала детальна інструкція щодо пакування та порядку пересилання речей. Окремо подавалися списки чоловічого та жіночого одягу й взуття, які налічували близько 20 найменувань. Можна припустити, що проблема нестачі одягу та взуття виникла в 1942 р., коли до Німеччини прибула велика кількість примусових робітників, яких вивезли під час облав. Алтинчева О. повідомляла рідним у с. Діяківка Буринського р-ну: «Нічого собі не справила, а вже проробила 9 місяців, коли б дома, то що небусть та справила б»¹⁸. Агєєва П. в листі, адресованому в с. Яцино Путивльського району, зауважувала: «Тут не скрізь однаково. У таборі нас було 130 дівчат, а тепер везуть ще 200 з Білорусії. Тоді було добре, а тепер ще краще. Роблю на кухні. З одержі немає нічого, яка їхала, така і є ... Я тут гола й боса, отримую по 15 марок, як коли – 20, но за них, окрім пива, нічого не купиш. Рік проробиш – на два тижні дадуть відпустку додому»¹⁹. Зауважимо, що на відміну від примусових працівників із західних країн (наприклад, французів), остарбайтерам відпустка не надавалася.

Як свідчать листи, написані 1943 р., ситуація із забезпеченням остарбайтерів одягом покращилася. Анісова В., яка працювала на фабриці з виготовлення військової продукції в Кенігсберзі, у листі, адресованому в с. Тур'я Краснопільського р-ну, повідомляла: «Робота легка, їсти дають тричі на день, видали гарну постіль, виписали плаття, панчохи ... Баракла у мене, як у тітки у клуні»²⁰. Остарбайтери мали можливість купити різноманітні речі, про що повідомляли родину. Олександров І. у с. Росомухіно Шосткінського р-ну перелічував речі, придбані протягом року: «Пальто – 90 марок, плащ – 46 марок, 2 піджаки, наручний годинник – 100 марок, туфлі – 40 марок, сорочки ... Планую купити Марусі туфлі, кофтинки та поїхати до неї»²¹.

Переважна частина листів, адресованих на Сумщину, надходила від тих остарбайтерів, які працювали в господарствах заможних селян. Їх становище залежало від багатьох факторів: ставлення господарів, характеру та сезонності праці, розміру господарства тощо. Бражник Д. у листі до подруги Віри в с. Думівка Краснопільського р-ну повідомляла: «...на Різдво купила мені хазяйка плаття, фартух, штани гарні і сорочку»²². Утім, щастило всім по різному. Андрющенко М. писала в с. Ворожбу Лебединського р-ну: «Встань поночі і видой вісім корів і йди косити. У Марусі дуже гарна хазяйка, купила їй туфлі на високому, 2 плаття, сорочку і фартух. Марусі ні разу не били, а мене – вже. Робимо від зорі до зорі, ніколи не те що присісти, а й поту втерти»²³. Найважча робота, як і на Батьківщині, припадала на період збору врожаю. Бут П. у листі, адресованому в с. Томашівка Смілівського р-ну, повідомляла: «Ми почали жнива 30 липня, а кончили 25 серпня. Не було і одного дня, щоб не жнивували. Уже до того дов'язалась, що не можу ходити, ноги болять. У мого пана 35 гектар землі»²⁴. У період інтенсивних літніх робіт інколи разом із остарбайтерами з України працювали примусові працівники з інших країн і господарі. Бірюк А. у листі в с. Мала Ворожба передає родині «от хранцуза і от хазяйки вам поклон» і повідомляє: «Я навчилася косити. Косимо у трьох: хазяйка, хранцуз і я. Приїду додому, то все ро-

¹⁴ ДАСО. Ф. 7615. Оп. 1. Спр. 150. Спр. 342. Арк. 1 зв.

¹⁵ Там само. Спр. 22. Арк. 1 зв.

¹⁶ Там само. Спр. 71. Арк. 2.

¹⁷ Там само. Спр. 12. Арк. 2.

¹⁸ Там само. Спр. 13. Арк. 1.

¹⁹ Там само. Спр. 5. Арк. 2.

²⁰ Там само. Спр. 17. Арк. 1.

²¹ Там само. Спр. 9. Арк. 1.

²² Там само. Спр. 155. Арк. 3 зв.

²³ Там само. Спр. 14. Арк. 1.

²⁴ Там само. Спр. 159. Арк. 1 зв.

битиму, як чоловік. Тут навчуся»²⁵. У листах містилася інформація про земляків-остарбайтерів, робітників з інших країн. Белов М. повідомляв родині в с. Полошки Глухівського р-ну: «Я живу хорошо, примерно также, как и в Глухове: в лагере западные украинцы, русские, поляки, чехи, французы. Пицца хорошая, но не хватает. Просьба прислать 250 граммов табаку».²⁶ Андрющенко П. в листі, адресованому родині в Шостку, писала: «Робота гарна, зі мною одна полька і 12 хранцузів, три німці і одна німкеня, бригадир – німець. Дуже усі добрі, жаліють мене як рідну дитину»²⁷. Як зазначалося вище, листи фіксували поточне повсякдення примусових працівників у режимі «реального часу», відображали зміни емоційного стану авторів, їхні думки та настрої. В окремих випадках автори листів приховували реальний стан справ, аби не засмучувати рідних.

Частина оstarбайтерок працювала хатною прислугою та всупереч правилам, які забороняли їх спілкування з німецькими дітьми, були долучені до виховання представників «арійської раси». Для цієї роботи добиралися молоді жінки «відповідної» зовнішності – зі світлим волоссям та блакитними очима, як, зокрема, Парасковія Сотник (1920 р. н.), уродженка с. Черванівка Білопільського р-ну, на яку були покладені турботи про дітей німецької родини.

Вишнева Я. в с. Мезенівка Краснопільського р-ну нарікала на важкі умови: «Живу в одній пані, в неї син 2-х років, я його доглядаю, опалюю, прибираю в 5 кімнатах, перу, худобу годую, роблю від 6 ранку до 10 вечора. Сміятися забула, замінила плачем»²⁸. Проте, у цілому становище цієї категорії примусових робітниць було кращим, ніж на промислових підприємствах та у великих маєтках. Будищ А. у листі в с. Тимофіївка Буринського р-ну писала: «Живу у хазяїна в городе Дрездене в домашних работницах. Работа моя не тяжка, убираю комнаты. Жить мне неплохо, но только скучно»²⁹.

Більшість оstarбайтерів із Сумщини працювали в Німеччині, однак окремі листи приходили з Австрії, зокрема лист від Архипова С., який працював на лісопилці, у с. Запсілля Миропільського р-ну³⁰. Бруняка А. в листі, адресованому сестрі Проні, у с. Мутин Кролевецького р-ну повідомляла: «...приїхали ми аж у Австрію. Тут нас на станції розібрали по хазяїнах. Годую 30 свиней та роблю на кухні, а в 7 часів ідем на поле, а у 8 кінчаємо. Приходимо з поля, подаю свиням і у 10 часів лягаю спати. У 4 години встаю і так проходить мій час. Зі мною живе полячка, то вона розуміє говорити і мені загадає роботу»³¹.

Під час ознайомлення з листами примусових працівників ми звернули увагу на підтекст послань, а саме – різноманітні умовні вислови, рядки пісень, прислів'я, позначки (трикрапка, хрестики, знаки оклику тощо), що в умовах суворой цензури давало можливість авторам повідомити деталі свого повсякдення.

Волохова А. в с. Засулля Недригайлівського р-ну повідомляла про бомбардування табору авіацією союзників: «Я поки що жива на цю хвилину, а на другу – не знаю, жива буду чи ні, бо тут великі дощі йдуть»³². Андрющенко П. з Шостки в листі до родини писала: «У нас часто гримить грим». Головань Н. у червні 1943 р. описувала воєнне повсякдення Німеччини: «Тут дуже багато нальотів американських літаків, багато людей загинуло, міст, і, особливо, Берлін, а моє місто не далеко, як Харків від Сум»³³.

Повідомляючи певні деталі власного повсякдення, автори листів ставили питання про членів родини, односельців, зокрема чи не завербували знайомих на примусову працю, про господарські справи (залежно від пори року – про врожай). Серед листів, адресованих Вилинському О., який працював у м. Гановері, зберігається лист від його матері із с. Люд-жі Тростянецького р-ну, який містить деталі повсякденного життя сільських мешканців у період окупації: «Картошку доїли, сухарів немає, з колгоспу дали усього 32 кг. ячменю, як 33-й рік, сіль дорога – 30 р. стакан. За тебе дають допомогу 130 руб.»³⁴.

Деякі листи уникали перевірки, оскільки вони передавалися через німецьких вояків або робітників, які поверталися додому. У спогадах Демчиної А. описаний випадок, коли у відповідь на свої послання до батьків на Сумщину вона отримала від них листа, якого передав німецький офіцер, що перебував у відпустці. Такі листи вирізняються більшою правдивістю. Байдак А., яка працювала в господарстві бауера, у листі, адресованому батькам у с. Овлаші Роменського р-ну, повідомляла: «Робота важка, працюємо від 8 ранку

²⁵ ДАСО. Ф. 7615. Оп. 1. Спр. 110. Арк. 1.

²⁶ Там само. Спр. 76. Арк. 1.

²⁷ Там само. Спр. 15. Арк. 2.

²⁸ Там само. Спр. 232. Арк. 1.

²⁹ Там само. Спр. 160. Арк. 2.

³⁰ Там само. Спр. 28. Арк. 1.

³¹ Там само. Спр. 158. Арк. 1–1 зв.

³² Там само. Спр. 261. Арк. 1–1 зв.

³³ Там само. Спр. 425. Арк. 1.

³⁴ Там само. Спр. 236. Арк. 1.

до 8 вечора, відпочиваємо 2 години. Їсти дають погано: двічі супу і раз несолодкої кави і 400 грамів хліба на день». Лист датований початком серпня, отже, інтенсивний характер праці зумовлювався сезоном жнив. Власне важке становище, втім, не зменшувало інтересу до селянських турбот вдома: «Яка в нас картошка?»³⁵.

До деяких карток були прикріплені фотографії, інколи вони додавалися до листів. У фотодокументах можна знайти додаткові елементи інформації, які відсутні або нерозкриті в описових джерелах. Імовірно, існували обмеження щодо пересилання фото. Про це пише Бричик І. у с. Хмелівка Краснопільського р-ну: «Можна сфотографуватися, ніззя переслати»³⁶. Привертає увагу той факт, що це портретні фото або зображення святково одягнених оstarбайтерів на відпочинку й ніколи – під час роботи. Серед листів Баштан А., адресованих у с. Михайлівка, зберігається групове фото примусових працівників (здебільшого – дівчат), зроблене, імовірно, у таборі, на що вказує паркан та дротяна огорожа. Вірогідно, фотографії, які примусові робітники відправляли додому, також проходили цензуру. Адже поза кадром залишилися табірні бараки, виснажлива праця, напівголодне існування, туга за рідними³⁷.

Основним мотивом цих послань в Україну була туга за родиною та Батьківщиною. Подекуди емоційний стан невільників допомагали передати рядки написаних ними віршів. Наталя Білоусенко, вітаючи подругу з новим, 1943 р., писала:

*«Прости, рідна Поля, як там не було
Хотілося побачити ще раз рідне село
Тую хатину, що мов відживає,
Ту рідну матусю, що гірко ридає»*³⁸.

Як можна судити зі змісту листів, більшість оstarбайтерів мала намір по завершенню війни повернутися на Батьківщину. «Коли я приїду додому, то багато буде розмов і згадок, як проходило моє молоде життя»³⁹ (з листа Меланії Васильєвої до родини в с. Тимофіївка Краснопільського р-ну); «Приїду додому, то розкажу все детально» (з листа Білогур М., Краснопілля)⁴⁰. У той же час дехто з примусових робітників висловлював сумніви щодо власного повернення. «Ви питаєте, коли я приїду додому чи залишуся тут, то я ще й сам не знаю» (Безуглий І., Лебединський район). «Не журіться за мною, може, прийде час, побачимося, а може – й ні» (Білоусенко Н.). «Ми дуже чекаємо, коли то війна закінчиться ... Я приїду додому, і будем мати всі права». (Максименко Є., Краснопільський район)⁴¹.

Отже, листування примусових робітників із Сумщини з їх родинами є цінним джерелом вивчення періоду окупації України в роки Другої світової війни. Листи дають можливість скласти уявлення про становище, умови перебування, працю, коло спілкування оstarбайтерів, відносини з німецькими роботодавцями та іншими працівниками. Ураховуючи особливості «мови умовчання» багатьох листів, можна проаналізувати настрої, емоції, думки примусових робітників Третього Рейху. Дослідження особових джерел періоду Другої світової війни містять значний дослідницький потенціал, зокрема для збереження пам'яті про оstarбайтерів та створення меморіального простору, спрямованого на переосмислення минулого та дискусії про майбутнє.

³⁵ ДАСО. Ф. 7615. Оп. 1. Спр. 54. Арк. 1.

³⁶ Там само. Спр. 156. Арк. 1.

³⁷ Там само. Спр. 64. Арк. 1.

³⁸ Там само. Спр. 83. Арк. 1.

³⁹ Там само. Спр. 195. Арк. 1.

⁴⁰ Там само. Спр. 77. Арк. 1.

⁴¹ Там само. Спр. 286. Арк. 1 зв.

ДОДАТОК

Група робітників котрими в
роботами в шахті Гронг.
Росен-шарт. Австрія
Миколаєвко Миколай Анатолій
Андреевко Миколаєвко
Котенко Іван Сергійович

Фото 1–2. Група робітників шахти Гронг, Австрія.

Фото 3. Парасковія Сотник (Сотникова) з вихованцями
(із сімейного архіву сумчанки Надії Тельної).

Фото 4. Група робітників у таборі (ДАСО, ф. Р-7615, оп. 1, стр. 210).

Фото 5–6. Типові листівки остарбайтерів.

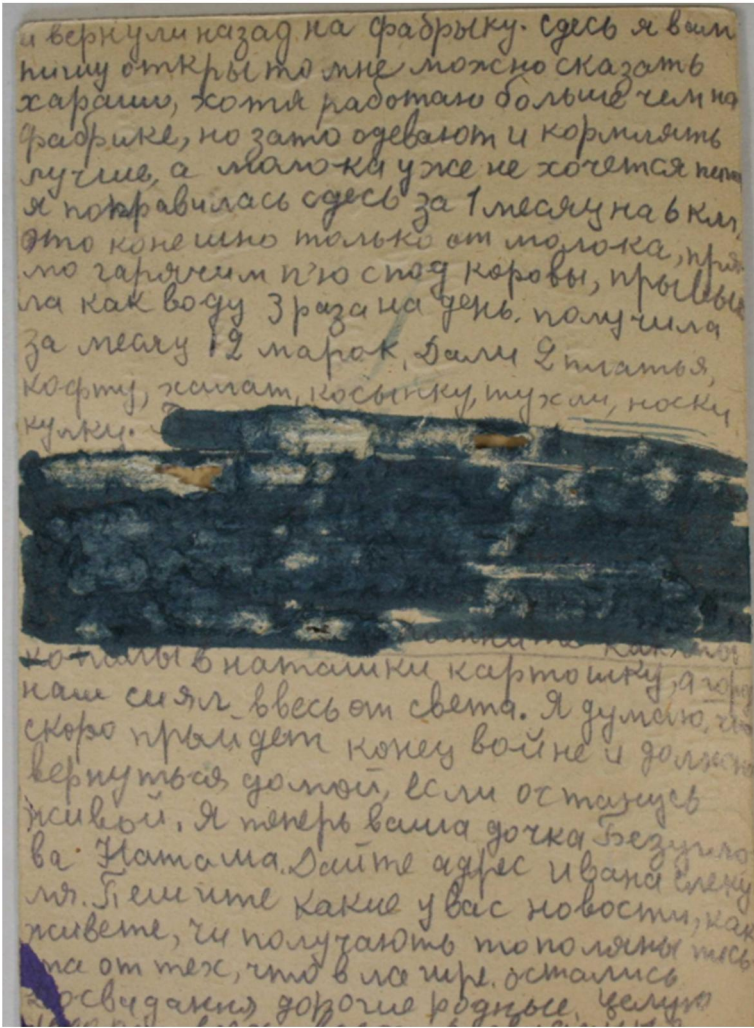

Фото 7. Фрагмент листа Наталії Безуглової, адресованого родині в Сумах (ДАСО, ф. Р-7615, оп. 1, спр. 69).

Фото 8. Лист із фотографією Єфросинії Букіної (ДАСО, ф. -7615, оп. 1, спр. 170).

References

- Chyrkova, M. (2013). Pryvatne lystuvannia yak dzherelo z istorii zhyttia tsyvilnoho naselennia periodu tymchasovoi natsyystskoi okupatsii (na prykladi Poltavshchyny) [Private correspondence as a source of the history of civilian life during the temporary Nazi occupation (on the example of Poltavshchyna)]. *Kraieznavstvo – Local studies*, 3, P. 124–131.
- Halchak, S., Pastushenko, T., Shevchenko, M. (2011). Ukrainski robitnyky natsyystskoi Nimechchyny: verbuvannia, prymusova pratsia, repatriatsiia [Ukrainian workers in Nazi Germany: recruitment, forced labour, repatriation]. Kyiv, Ukraine.
- Humenna, D. (2001). Khreshchatyi Yar. (Kyiv 1941–1943): Roman-khronika [Khreshchatyi Yar (Kyiv in 1941–1943): A novel-chronicle]. Kyiv, Ukraine.
- Korohod, B., Korohod, H., Lohvynenko, M. (2003). Sumska obl. u roky Velykoi Vitchyznianoï viiny [Sumy oblast during the Great Patriotic war]. Sumy, Ukraine.
- Naumenko, V., Nesterenko, V. (2011). Zona viiskovoi administratsii 1941–1943 rr.: osnovni napriamy okupatsiinoi ekonomichnoi ta sotsialnoi polityky [The zone of military administration in 1941–1943: the main directions of the occupation economic and social policy]. Kyiv, Ukraine.
- Nesterenko, L. (2016). Epistoliarii ostarbaiteriv yak dzherelo vyvchennia povsiakdennoho zhyttia ukrainsiv na terytorii Tretoho Reikhu v roky Druhoi svitovoi viiny (na prykladi Sribnianskoho r-nu Chernihivskoi obl.) [Epistolaries of ostarbeiters as a source of studying the everyday life of Ukrainians in the Third Reich during the Second World war (on the example of Sribnyansky region of Chernihiv oblast)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 116–136.
- Pastushenko, T. (2007). Ideolohiia natsyzmu ta pravovyi status «ostarbaiteriv» u systemi prymusovoi pratsi natsyystskoi Nimechchyni [The ideology of Nazism and the legal status of «ostarbaiters» in the system of forced labour in Nazi Germany]. Kyiv, Ukraine.
- Rozhkova, L., Kuzmenko, N. (2023). Ostarbaiterky z Ukrainy v umovakh «nadzvychainoho povsiakdennia» (za mat. memuarneykh dzherel) [Ostarbeiters from Ukraine in the conditions of «extraordinary everyday life» (based on memoirs)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, P. 132–139.
- Yakovenko, F. (Ed.). (2009). Deportatsiia do m. Libenau i Shtaienberha. Cherven 1942 [Deportation to Liebenau and Steinberg. June 1942]. Shostka–Hlukhiv, Ukraine.

Рожкова Людмила Іванівна – кандидатка історичних наук, доцентка, доцентка кафедри державно-правових дисциплін та українознавства Сумського національного аграрного університету (вул. Герасима Кондратьєва, 160, м. Суми, 40021, Україна).

Rozhkova Lyudmila – Ph.D. in historical sciences, docent, docent of the department of state-legal disciplines and Ukrainian studies of the Sumy national agrarian university (160 Gerasym Kondratiev St., Sumy, 40021, Ukraine).

E-mail: aluda-6619@ukr.net

Кузьменко Наталія Миколаївна – старша викладачка кафедри державно-правових дисциплін та українознавства Сумського національного аграрного університету (вул. Герасима Кондратьєва, 160, м. Суми, 40021, Україна).

Kuzmenko Nataliya – a senior lecturer at the department of state and legal disciplines and Ukrainian studies at the Sumy national agrarian university (160 Gerasym Kondratiev St., Sumy, 40021, Ukraine).

E-mail: anata-7219@ukr.net

“EASTER GREETINGS FROM GERMANY!” – UTTERANCES AND OMISSIONS IN THE LETTERS OF OSTARBAITERS FROM SUMSHCHYNA

The purpose of the work is to analyze both the open and the hidden content of letters of ostarbeiters sent to their families during the years of occupation from Sumshchyna to Germany and Austria. The task of the work: based on the analysis of a large array of letters, to highlight the main aspects of the everyday life of ostarbeiters, to find out, thanks to which linguistic and stylistic means, the authors of the letters tried to truthfully tell about their life in captivity, which forced them to resort to the Aesopian language of their messages, how the correspondence reflected emotional and psychological state of forced laborers and their families. Actualisation of the topic. After the Russian Federation's large-scale invasion of Ukraine in February 2022, concepts of «war», «occupation», and «deportation» became part of everyday life and changed the usual course of life for millions of Ukrainians. Problems of returning deportees to the Motherland need to be solved, as they were several decades ago. Learning the historical lessons of the Second World War will contribute to the condemnation of genocidal practices of non-democratic regimes, the establishment of humanistic and anti-war values in international legal activity, public consciousness. The novelty of the research lies in the fact that it is the first attempt to analyze the content of the correspondence of forced laborers from Sumshchyna, to find out reasons and means of concealing true information about the daily life of forced laborers. Research methods: content analysis, comparative-historical, retrospective, social psychology research. Conclusions. The analysis of the letters of ostarbeiters allows to detail the picture of forced labor during the Second World War and contributes to the preservation of the collective historical memory of the victims of Nazi persecution.

Key words: ostarbeiters, Sumyshchyna, letters, deportation, forced labor, everyday life, Aesopian language.

Дата подання: 25 квітня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 6 серпня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Рожкова, Л., Кузьменко, Н. «Великодній привіт з Німеччини!» – промовляння та умовчання в листах остарбайтерів із Сумщини. *Сіверянський літопис*. 2024. № 4. С. 104–114. DOI: 10.58407/litopis.240411.

Цитування за стандартом APA

Rozhkova, L., Kuzmenko, N. (2024). «Velykodnii pryvit z Nimechchyny!» – promovliannia ta umovchannia v lystakh ostarbaiteriv iz Sumshchyny [“Easter greetings from Germany!” – utterances and omissions in the letters of ostarbaiters from Sumshchyna]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 104–114. DOI: 10.58407/litopis.240411.

